

UOT 37.022

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİKDƏN İSTİFADƏ

¹MƏMMƏDOVA SONA ƏLİ qızı

²ŞİRİNOVA MAYQUBA MÖVLUD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- fil.f.d., baş müəllim, 2- baş müəllim

Sonamemmedova@mail.ru

Açar sözlər: təlim, dərkətmə, əyani vəsaitlər, dərs, fəaliyyət, anlayış

Əyanilik anlayışının məzmunu təlim prosesinin əsasını təşkil edir. Hər hansı anlayışın mahiyyəti, məzmunu şagirdlərə aydın olmazsa, o, canlı və cansız təbiətdə baş verən proses və hadisələrin mahiyyətini şüurlu surətdə dərk edə bilməz. Anlayış–gerçəkliyin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin təfəkkürdə ümumiləşmiş inikas formalarından biridir. “Anlayışların inkişafı” nəzəriyyəsinə görə: bilik-cisim və hadisələrin, proseslərin əlamət və xassələrinin, onların mövcud qarşılıqlı əlaqəsinin elm tərəfindən müəyyən edilən anlayışlardan ibarətdir. Müəllim dərsdə əyanilikdən istifadə etməklə şagirdlərin əvvəllər görmədiyi əşya və hadisələr, dəniz, çay, dağ və heyvanlar haqqında, qrammatik məlumatlara dair söz, tablo və s. vasitəsilə tam təsəvvür formalaşdırıla bilər.

Təlimdə əyaniliyin rolu probleminə Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, İ.F.Herbert, A.Disterveq, K.D.Uşinski, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b. bu və ya digər şəkildə toxunmuş, böyük qiymət vermişlər. Çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin təbirincə desək, tədris edilən hər şey dəlillərlə elə əsaslandırılmalıdır ki nə şübhəyə, nə unutqanlıqğa heç bir yer qalmasın. Əyanilik eyni zamanda biliklərin dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Əyanilik emosional təsirin artmasına böyük kömək edir. [4, s.57].

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkil və plakatlardan, ümumiyyətlə, əyaniliyin bütün növlərindən istifadə edilir və irəli sürülən hər bir “yeni” mütləq köhnənin üzərində onun yenidən təhlili və tərkibi üzərində qurulur. Azərbaycan dilinin tədrisində əyani şeylərlə yanaşı, onun şəkli, sxemi, maketi üzərində də işləmək olar. [5, s.57]

Müasir dövrdə təlim prosesində qarşıda duran ən mühüm vəzifə yüksək bilik və bacarığa malik, müstəqil düşüncəyə və ardıcıl təfəkkürə yiyələnmiş, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır ki, bu vəzifənin əsas ağırlığı Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür. [6, s.3]

Azərbaycan dilinin tədrisində əyanilikdən istifadə dedikdə, hər şeydən əvvəl, şagirdlərdə anlayış və təsəvvürlərin, hadisə və proseslərin əyani vasitələrlə, təsvirlər vasitəsilə formalaşdırılması başa düşülür. Azərbaycan dili tədrisinin məzmunundan asılı olaraq: dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydalarına dair anlayış və terminlərin mahiyyətini öyrədərkən əyanilik müəllimin köməyinə gəlir. Tanış olmayan əşya haqqında şifahi məlumat əvəzinə, özünün təqdim olunması mənimsəmədə eyni zaman da bir neçə hiss üzvünün iştirakını təmin etdiyi üçün, əşya aydın mənimsənilməklə yanaşı, uzun müddət yadda qalır. Əyanilik hər kəsə öyrəndiyini görmək, toxunmaq, üzərində iş aparmaq imkanı verir.

Məşhur çex pedaqoqu Y.A.Komenski əyaniliyi müəllimlər üçün “qızıl qayda” adlandırmışdır. Y.A.Komenski qeyd etmişdir ki, mənimsəmə prosesində nə qədər çox hiss üzvləri iştirak edərsə, qavrama bir o qədər səmərəli olar. Mənimsənilən materialın konkret əşya və hadisələr üzərində qurulması, onun haqqındakı məlumatı dəqiqləşdirir, daha da aydın və dürüst dərk etmə imkanı yaradır. [5]

Y.A.Komenski “Pansofiya” (elmlər sistemini yaratmaq–müdriliklik) ideyasını irəli sürmüş və

“Pansofiya”nın ümumi təhsilin “yığcam tam kursunu verən” və “dünyanı canlı əks etdirən bir kitab” olacağı qənaətinə gəlmişdir. Y.A.Komenski təkcə nəyi öyrətmək və nəyi öyrənmək barədə deyil, eyni zamanda necə öyrətmək və ya necə öyrənmək barədə söz açmışdır.

Əyanilik nəticəsində şagirdlər mövcud anlayışların, hadisə və proseslərin mahiyyətini şüurlu mənimsəyə bilir. Əyanilik dərkətmə marağını artırır, biliklərin uzun müddət yadda qalmasına imkan verir. Ona görə də şagirdlər hər şeyi daha asan və daha möhkəm mənimsəyirlər. Əyaniliyin müxtəlif növləri var: əşya əyaniliyi, obrazlı nitq əyaniliyi, şərti təsviri əyanilik, dinamik əyanilik və s. Əyanilik təlimin bütün sahələrində, bütün mərhələlərində aktualdır. Təlimdə əyanilik əvvəlcədən düşünülmüş xüsusi sistem əsasında aparılır. Əyani təlim şagirdlərin müşahidəçilik qabiliyyətini, qavrayışını, yaddaşını nitqini inkişaf etdirir, şagirdlərdə Azərbaycanın dilinə maraq oyadır. Təcrübə göstərir ki, əyani təlim metodlarını 3 qrupa bölmək olar: 1) natural əyanilik; 2) təsviri əyanilik; 3) şərti-qrafik əyanilik.

Əşya əyaniliyi vasitəsilə şagirdlər əşya və hadisələri bilavasitə təsəvvürlərində canlandırırlar. Buraya Azərbaycan ərazisində yerləşən möhtəşəm tarixi abidələr, eyni zamanda maddi mədəniyyət nümunələri aiddir. Təsviri əyanilik metodu əşya əyaniliyindən fərqli olaraq abidələrin əmək və məişət əşyalarının, müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələrinin surəti, maket və modellərdən istifadəni nəzərdə tutur. Buraya şəkillər, fotolar, kinofilmlər və s. daxildir. Şərti-qrafik əyanilik bilik və bacarıqların aşılmasında, onların qarşılıqlı əlaqəsinin dinamikasını şərti işarələrin dili ilə əks etdirir. Buraya cədvəllər, linqvistik xəritələr, sxemlər, qrafiklər, diaqramlar daxildir. Azərbaycan dili dərslərində şəkillərdən və xüsusi tədris avadanlıqlarından, İKT-dən, “Ağıllı lövhədən”, MİMİO-dan, linqvistik xəritələrindən istifadə olunur. Bədii şəkillər dərsdə emosional təsir rolunda çıxış edir və şəkil konkret bir şəxsi, əşya və hadisəni də əks etdirə bilir. Azərbaycan dilinin tədrisində şəkil bilik mənbəyi kimi çıxış edir; şəkil müəllimin şərhini əyaniləşdirir; şəkil bilikləri möhkəmləndirir.

Tədris materialının mənimsənilməsi prosesində əyani vəsait fəallaşdırıcı və konkretləşdirici vasitə rolunda özünü göstərir. Bu şəkillər şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun hazırlanır.

Süjetli şəkillər üzərində iş aparılarkən aşağıdakılara diqqət yetirilir:

- şəklin ümumi məzmununun müəyyənləşdirilməsi;
- şəkildə təsvir olunan hadisə və faktın fəaliyyətin yeri və vaxtının müəyyənləşdirilməsi;
- şəklin məzmununda başlıca və ikinci dərəcəli olanları səciyyələndirməsi.

Müasir şəraitdə Azərbaycan dilinin tədrisində audio, video vasitələrin, kinofilmlərin, televiziya verilişlərinin rolu getdikcə artır. Kinofilmlər, televiziya verilişləri qısa vaxt ərzində müəyyən fakt və hadisə haqqında geniş ətraflı informasiya əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin tədrisində istinad olunan müvafiq filmin və ya televiziya verilişinin məzmunu keçilən mövzu haqqında ətraflı məlumatla malik olmalıdır. Əks halda keçilən mövzu ilə onları lazımı səviyyədə əlaqələndirmək mümkün olmayacaqdır. Müəllim bilməlidir ki, həmin film və ya televiziya verilişi Azərbaycan dilinin tədrisində nə dərəcədə faydalıdır, dərslik materialı ilə onun arasında mütənəsiblik hansı səviyyədədir. [2, s.111-112]

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkildən istifadə edərkən əsasən lazımlı hissələrinə fikir verilməlidir. Mövzunun öyrənilməsinə kömək edən şəkildən istifadə edilməlidir. Göstərilən şəkillər şagirdlərin nəzərini cəlb etməli və həcmcə münasib olmalıdır. İstifadə edilən şəkil elə seçilməlidir ki şagirdlər ona baxdıqda bəzi nəticələr çıxara bilsinlər. Müəllim şəkli seçərkən onun təlim işinə yararlığına fikir verməlidir, şəkil mözuya uyğun seçilməlidir. Dərsə hazırlaşarkən şəkildən dərsin hansı mərhələsində istifadə edilməsi, həmin şəkil ilə mövzunun hansı cəhətinin aydınlaşdırılacağı əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Müəllimin izahı zamanı şəklin məzmunu aydınlaşdırılmalı və o dərs prosesində öyrənilən mövzu ilə əlaqələndirilməlidir. Tədrisə aid şəkillərdən istifadə etmək üçün əvvəlcə hazırlıq işləri aparılmalıdır. Y.A.Komenski demişkən, “Tamdan hissələrə və yenə də tama doğru getmək lazımdır”. [5, s.53]

Şəkillər üzərində iş müasir dərsin mərhələlərində çox məharətlə istifadə edilir

1. Motivasiya mərhələsində. Şəkil dərslərin başlanğıc nöqtəsi ola bilər, şagirdlərin yeni materialla tanış olması şəklə baxmaqdan başlayır. [3, s.5]

2. Tədqiqatın aparılması mərhələsində. Şəkil yeni materialın öyrənilməsi prosesində dərslərin gedişinə daxil ola bilər.

3. Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması mərhələsində. Dərs şərh edildikdən sonra dərslərin materiallarının öyrənilməsinin son mərhələsində şəkil dərsləri hafizədə möhkəmləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

4. Tətbiq etmə mərhələsində. Şəkil alınmış bilikləri tətbiq etmək üçün ya da dərslərin mənimsənilməsinin yoxlanması gedişində istifadə edilə bilər.

5. Qiymətləndirmə mərhələsində. Nəhayət, şəkil emosional sonluq kimi tətbiq edilə bilər.

Müəllim dərslərin izahı prosesində əşya əyaniliyindən, eksponatlarından istifadə edə bilər. Muzeylərə, obyektlərə ekskursiyaların təşkili də bura daxil edilə bilər. Muzey-dərs və ya ekskursiya-dərs adlanan belə dərslər tipindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Metodiki ədəbiyyatda çox vaxt şərti əyani vəsait simvolik və qrafik əyani vəsait adlanır. Bunlar əsil əyani vəsait olmasa da, şagirdlər tərəfindən materialın yaxşı qavranılmasına əhəmiyyətli kömək edir. Şərti-simvolik-qrafik əyani vəsaitin vəzifəsi fikrə kömək etmək və hadisələrə aydınlıq verməkdən ibarətdir. Sxem, cədvəl, diaqram və s. əyani vəsait kimi sinifdə nümayiş etdirilməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan əyani vəsaitlər içərisində yazı lövhəsi və marker mühüm yer tutur. "Ağıllı lövhə" isə "həcmli" əyani vəsait hesab olunur. Bunların istifadə qaydası şərti-qrafik və simvolik əyani vasitələrin istifadə olunması qaydasına yaxındır. Başqa kombinə edilmiş əyani vasitələr də vardır: foto-montaj, albom buna misal ola bilər. Fotomontaj və albomlar, qəzet və jurnallardan kəsilib yapışdırılmış kino şəkilləri, yazıçı və şairlərin fikirləri yazmış tablolar kombinə edilmiş əyani vəsait kimi maraqlıdır. Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan şəkillərin yeri və mövqeyi haqqında fikirləri belə ifadə etmək olar:

1. Müəllim dərslərin gedişində təsvirdən istifadə edə bilər. 2. Şəkil müəllimin izahından sonra onun dediyi materialı möhkəmləndirmək üçün cəlb edilə bilər. 3. Şəkil şagirdlər üçün yeni bilik mənbəyi ola bilər.

Əyanilik dərk etmə fəaliyyətini asanlaşdırır. Əyani aparılan proses uzun müddətli yadda qalır ki, o da təxəyyülün yaranmasına kömək edib, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirir. Eyni zamanda əyanilik ümumiləşdirməyə kömək edir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsində də əyaniliyin rolu böyükdür. Əyanilik şagirdlərdə müşahidəçiliyi, təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf etdirir, şagirdlərin elmi marağının artmasına kömək edir. Bu da şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. [7, s.89]

Əyaniliyin idrak yükü çoxmənalıdır: əyani surətlərdə, əyani vasitələrdə hadisələrin müxtəlifliyi əks olunur, əyanilik təfəkkür fəaliyyətini artırır, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir, aydın və şüurlü dərk etməni təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. İbtidai məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası Bakı: Maarif, 1962, 165 s.
2. Cəbrayilov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2009, 160 s.
3. Cəfərov S.Ə. İsmi tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1962, 200 s.
4. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika: 2 cildə, II c. Bakı: Mürtəcim, 2013, 276 s.
5. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1961, 432 s.
6. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili ələqələr. Bakı: Müəllim, 2008, 181 s.
7. Əfəndi S. N., Hüseynov Z. Q. Şagirdlərin riyazi təhsil səviyyəsinin artmasında məsələ həllinin rolu / S. N. Əfəndi, Z. Q. Hüseynov // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2020. – c. 16. – No 1. – s. 88-90;
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169136>

РЕЗЮМЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНОСТИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
Мамедова С.А., Ширинова М.М.

Ключевые слова: *обучение, понимание, наглядные пособия, урок, деятельность, понятие*

Наглядность актуальна во всех сферах, на всех этапах обучения. Обычно это дает положительный результат при первом знакомстве с предметом или событием. Визуализация в обучении основана на заранее разработанной специальной системе. Визуальная тренировка развивает у студентов наблюдательность, восприятие, память, речь и пробуждает интерес студентов к азербайджанскому языку. В результате визуализации учащиеся получают возможность осознанно усваивать суть существующих концепций, событий и процессов. Наглядность стимулирует интерес к пониманию, способствует запоминанию знания надолго. Существуют разные типы видимости: видимость объекта, видимость образной речи, условно-описательная видимость, динамическая видимость и т. д.

SUMMARY
USE OF VISIBILITY IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
Mammadova S.A., Shirinova M.M.

Key words: *teaching, understanding, visual aids, lesson, activity, understanding*

Visibility is relevant in all areas, at all stages of training. This usually gives a positive result when you first get to know the subject or event. Visualization in teaching is based on a pre-developed special system. Visual training develops students' observation, perception, memory, speech and awakens students' interest in the Azerbaijani language. As a result of visualization, students are able to consciously assimilate the essence of existing concepts, events and processes. Visibility increases interest in understanding, allows you to memorize knowledge for a long time. Therefore, students learn everything easier and more solidly. There are different types of visibility: object visibility, figurative speech visibility, descriptive visibility, dynamic visibility, etc.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.04.2021
	Son variant	10.06.2021